

Kosovo.

De onvermijdelijke oorlog?

| Robert Stallaerts

De boutade dat “Alles in Joegoslavië begon en zou eindigen met Kosovo” is gemeengoed geworden. In deze optiek is ook blijkbaar de titel ontworpen voor het beste in het Nederlandse taalgebied verschenen boek over Kosovo, het boek van Raymond Detrez, “De uitgestelde oorlog”. Mij is echter lang niet duidelijk geweest waarom die oorlog eigenlijk was uitgesteld. In het boek van Detrez vind ik daarvoor ook geen expliciete verklaring.

De vraag naar een antwoord op het te verwachten verloop van de verdere Balkan-gebeurtenissen is groot. Men verwacht een antwoord te kunnen krijgen via het doortrekken van analyseschema's die het verleden adequaat interpreteren en dus enig licht zouden kunnen werpen op de toekomstige evolutie. Maar er zijn vele kandidaten die de rol van interpretator kunnen opnemen en duidelijke criteria voor een keuze tussen deze analyseschema's lijken moeilijk te vinden, als we die niet zomaar zonder meer blindweg aan onze eigen ideologische overtuiging willen ontleenen. Bovendien heeft de evolutie op de Balkan telkens weer grillige vormen aangenomen die mij telkens weer verrasten.

De theoretici die mij - helaas ook meestal achteraf, letterlijk post factum - hun verklaringen voorlegden kunnen mij veelal niet overtuigen. Telkens opnieuw ben ik overvallen geworden door de nieuwe ontwikkelingen en vind ik de tot dan toe gepresenteerde analyseschema's ontoereikend. Bijgevolg lijkt het mij nuttig door enige methodologische reflectie wat distantie te scheppen voor wij onze eigen interpretatie toevertrouwen aan de vloed van interpretaties, voorspellingen en ander mediageweld. Uiteraard is het niet evident

dat dat ik zal ontsnappen aan het gesignaleerde interpretatieprobleem. Maar misschien kan het de lezer aanzetten zelf op zoek te gaan naar nieuwe interpretaties en ook de eigen schema's nog eens kritisch te bekijken. Natuurlijk koesteren we hierbij de frele hoop dat de kwaliteit van ons interpretatievermogen van “de realiteit” hierdoor toch zal verhogen.

Maar opnieuw, ik pretendeer hierbij niet de slimste van de klas te zijn en ontzeg anderen niet het

recht op hun eigen interpretatieschema's (hoe zou het anders kunnen?).

De behoefte aan een inleidende waarschuwing is vooral ook ingegeven door de eenzijdige interpretaties, aangedragen door de conflictpartijen in de Balkan. Zij trekken niet te slopen muren op tussen de tegenstanders en leiden uiteindelijk oorlogen in die op ficties gebaseerd zijn. Omdat het communicatieproces bv. tussen Serven en Kosovaren langere tijd wordt verbroken, kunnen geen relevante feiten meer worden uitgewisseld. In speltheoretische termen van een win-win situatie, waarbij beide partijen voordeel kunnen halen uit samenwerking en samenleven, wordt een winst-verlies situatie gecreëerd waarbij de partijen de inzet op elkaar willen verhalen. Ondanks het feit dat ik erken dat er ook gerechtvaardigde irreductibele conflicten kunnen optreden, lijkt het evident in het belang van beide partijen dat een open interpretatieschema wordt gehanteerd dat een grotere kans op integratie van de "werkelijke" feiten garandeert. Het snel partij kiezen voor een of andere partij in het Balkanconflict - natuurlijk net zo min als voor enig andere westerse participant als de Europese Unie of de NAVO - moet dan ook met veel achterdocht bekeken worden. Dat is trouwens wat Mon Detrez in zijn geciteerd boek trouwens exemplarisch illustreert. In zijn kritiek op de nationalistische uitgangspunten van beide partijen stelt hij zich distantiërend op een metastandpunt, dat tegelijk evenmin de kritiek op de internationale gemeenschap terzijde laat.

Interpretatieschema's en de ontwikkeling van het Balkangebeuren

Auteurs van de Balkan putten zich vooral uit met het uitdiepen van de nationale kwesties en met het tot stand brengen van een hagiografische geschiedschrijving, uitzonderlijke lovenswaardige kritische benaderingen niet te na gekomen. Anderzijds is het opvallend dat men in het westen vooral kwistig is met het ontleden van de internationale politiek en de internationale betrekkingen van de Balkanlanden. Wellicht speelt hier dat de globaliteit van de probleemstelling gemakkelijk-

ker overdracht van bekende interpretatieschema's toelaat. Gemakkelijk in de zin dat ze niet alleen algemener zijn, maar ook moeilijker te controleren of tegen te spreken door specifieke interne evoluties. Een meer bijdegronds argument is dat sommige discussanten misschien de kennis van de lokale situatie missen om er adequaat op in te spelen.

Verschillende versies kunnen we terugvinden als interpretatieschema's - vroeger konden ze mis-

Auteurs van de Balkan putten zich

vooral uit met het uitdiepen van de

nationale kwesties en met het tot

stand brengen van een

hagiografische geschiedschrijving,

schien nog in de term paradigma's gevat worden. Ik veroordeel ze zeker niet als heuristische zoekschema's, enkel vecht ik hun apodictische waarheidsaanspraken aan. Ik geef hier slechts de drie interessantste ter illustratie en laat een vollediger inventarisatie voor een andere gelegenheid.

a. Theorie van de onderliggende contradicties die het kapitalistisch en wereldsysteem sturen. Deze theorie ziet de dynamiek van het wereldsysteem als bepaald door de tegenstellingen tussen de kapitalistische staten¹. Vaak wordt hierbij het winststreven gezien als motor van deze concurrentie tussen kapitalistische staten. Een oplossing dringt zich dan logisch op: "De autoritaire en reactionaire regimes in de regio kunnen enkel omvergeworpen worden door eengemaakte actie van de werkende massa's" en "De verwijdering van het regime van Milosevic is een taak van de arbeidersklasse van Servië wier belangen fundamenteel tegengesteld zijn aan de dictator en het kapitalistisch systeem dat hem ondersteunt." Als de analyse dan al juist zou blijken te zijn - dergelijke algemene beweringen laten zich moeilijk verifiëren, noch falsifiëren - , dan wordt toch geen enkele poging ondernomen om na te gaan of de "noodzakelijke voorwaarden" voor de oplossing op het terrein wel aanwezig zijn. Hier worden luchtkastelen opgetrokken.

b. Een politieke en diplomatieke variant op deze theorie legt het accent op de strategische doeleinden van de NAVO². Hierin wordt betoogd dat Joegoslavië "de enige zwarte - of witte, zo u wil - vlek is" in een scenario van omsingeling van Rusland. Daaraan ontleent de NAVO ook de bouwstenen voor zijn broodnodige legitimatie. "Het uiteindelijke doel ligt echter een stap verder. De

toekomst van de NAVO ligt het beheersen van de conflicthaarden in het Midden-Oosten. Daarbij moet men vooral de rol van enorme olievoorraden in de Kaspische Zee in de gaten houden." Het geopolitiek belang wordt dus verbonden met het economisch belang³. Wat opvalt bij deze theorieën is dat juist het beschouwde land de essentiële schakel is in een dominotheorie: het land is van het knooppunt van beschavingen, handelswegen, verbindingen, en ga zo maar door.

c. Servië is het slachtoffer van een samenzwering tussen het Vaticaan en het kapitalistische Duitsland, en dat al tenminste sinds de Tweede Wereldoorlog (Duretic, 1992). In deze visie worden alle gegevens systematisch in één richting geïnterpreteerd. Hoewel de theorie waardevolle elementen bevat, komt ze toch licht paranoïde over in haar obstinate poging alle gegevens tegen beter weten in telkens in dezelfde richting te laten wijzen.

De kern van het probleem

Ik ga over tot een kernvraag die vaak in het debat over Kosovo gesteld wordt, maar zelden beantwoord. Waarom geven de Serven zich over aan de ethnische zuivering op zulke grote en meedogenloze schaal? Wat bezielt Serven om deze massale uitdrijving van de Albanese populatie uit Kosovo en zelfs Montenegro gepland en systematisch door te voeren? Het probleem is natuurlijk Servië en niet Kosovo, maar dan niet in de zin waarin het gebruikelijk gesteld wordt - de huidige politieke machtshebbers zijn corrupt en machtsgeil en willen tegen alle logica in hun dictatuur over Kosovo handhaven - maar in volgende zin. In juni 1996 had de voorzitter van de Servische Academie van Kunsten en Wetenschappen Aleksander Despic het Servische publiek geschokt met de constatering dat ten gevolge van de demografische evolutie van de Servische en Albanese bevolking in 2050 de Albanen in de meerderheid zouden uitmaken en Servië dus politiek domineren. Door het uiteenvallen van Joegoslavië en de isolatie van Servische volksgroepen in de andere republieken, werd deze situatie voor de Serviërs nog bedreigender. Despic pleitte zelf voor een oplossing bij consensus, maar meer radicale ideologen zoals een Seselj hebben hier het fundamentele argument om hun politiek van uitdrijving op te zetten. Het denken over ethnische zuivering was trouwens niet nieuw, een ander Servisch academicus, Vaso Cubrulovic, had nog voor de Tweede Wereldoorlog - om juist te zijn nog in 1937 - een document opgesteld dat als doel had de Albanen

met alle middelen te pesten of te verdrijven⁴. Het is omzeggens een handleiding waarvan men nu de meest radicale opties in de praktijk brengt. Ook Draza Mihailovic, de leider van de Servisch-nationalistische cetnikbeweging tijdens de Tweede Wereldoorlog, die uiteindelijk het onderspit moest delven tegen de communisten, en waarvan de nagedachtenis nu op een groeiende sympathie en een politiek renouveau kan bogen, heeft een reeks van instructies over ethnische uitroeiing opgesteld⁵. Zijn actie richtte zich o.a. op de moslims van de Sandzak.

Een oplossing?

Elders hebben we de absurditeit van de territoriale claims van beide conflictpartijen uiteengezet⁶. Het vernietigt de absolute territorialiteitsaanspraken van Serven en Albanen als enige erfgenaam van het grondgebied. Tegelijkertijd maakt dit de weg vrij voor een alternatief, het verdelen van het grondgebied. Maar eerst nog even de conclusie uitdiepen. Historische argumenten in het debat over een huidige regeling van de Kosovo-kwestie zijn compleet van secundair belang. Een regeling moet er komen door akkoorden tussen de huidige bevolkingsgroepen bij consensus door de uitbouw van gemeenschappelijke instituties.

En wat als deze consensus niet tot stand komt? Dan heeft de internationale gemeenschap de plicht een oplossing op te leggen, zo mogelijk nog altijd in samenspraak met de betrokken partijen. Onder internationale gemeenschap moeten hier de Verenigde Naties verstaan worden. In het andere geval kunnen regionale groepen te gemakkelijk hun eigen belangen in de oplossingen laten doorwegen. Nog een tweede caveat. De lezer kan opnieuw gerust zijn, de auteur van dit artikel is principieel gewonnen voor een multi-culturele samenleving en verkiest het gemeenschappelijk samenleven van volkeren en groepen boven separatisme. De keuze voor een Berlijnse muur maak ik enkel onder de druk van een hopelijk tijdelijke noodsituatie. En kan bij akkoord van beide conflictpartijen opnieuw omgebogen worden in de richting van een multi-culturele samenleving. Op dit moment lijkt een verdeling van Kosovo mij nu aangewezen omdat de partijen de wil niet meer kunnen opbrengen samen te leven. Het noorden van Kosovo, met de Servische kloosters, maar ook de oostelijke mijnen zouden de Serven toekomen. De scheidingslijn zou recht door Pristina lopen. Bedoeld wordt hier een protectoraat van de internationale gemeenschap, de UNO, waarbij Russische troepen kunnen gestationeerd

worden aan de noordelijke zijde van de grens en West-Europese en Amerikaanse aan de andere. Voor het tot stand komen van dit protectoraat onder de hoede van de UNO zien we een belangrijke rol weggelegd voor de diplomatie van Rusland. Dit impliceert wel dat tijdens het onderhandelingsproces de verwoestende bombardementen worden stopgezet; wie anders dan de internationale gemeenschap zal trouwens de heropbouw moeten financieren? Het wapen van een petroleumembargo en een zee-embargo zou wel gehanteerd moeten worden om het overblijvende militaire potentieel van de strijdende partijen verder droog te leggen. In de nood en slechts als secundaire optie moet uiteindelijk via een grondinvasie de bevrijding of bezetting – naar believen in te vullen – van het grondgebied gerealiseerd worden. We begrijpen dat een groot knelpunt het bepalen van de grenslijn zal zijn. Het is te verwachten dat hierover de betrokken partijen ook nooit een akkoord zullen bereiken, zelfs al zouden ze instemmen met het principe van verdeling. Het zal dus opnieuw de internationale gemeenschap zijn die ook hier de knopen moet doorhakken. Daarbij moet goed toegekeken worden op de huidige etnische verdeling van de bevolking. En het moet snel gaan. Niet opnieuw mogen perverse effecten van uitdrijving in de hand gewerkt worden. En het spreekt vanzelf dat in de nieuwe configuratie de internationale gemeenschap de rechten van de minderheden moet garanderen en daarvoor het nodige institutionele instrumentarium zal moeten scheppen. Cultuurmonumenten die aan de “verkeerde” kant van de grens liggen krijgen eveneens internationale bescherming. Natuurlijk moet de infrastructuur worden heropgebouwd om de gevluchte bevolking te laten terugkeren. Het is te betreuren dat teruggespreng moet worden op oude methoden waarvan wij dachten dat ze nu definitief tot een ander tijdperk behoorden. Maar wij leven nu eenmaal in een nieuw tijdperk en de Balkanisering van Kosovo lijkt mij de enig mogelijke realistische korte termijn oplossing.

Alleen op die manier kan er nog wat van de inboedel gered worden om kansen open te houden voor betere oplossingen op lange termijn.

De toekomst van de Balkan

Wat levert een dergelijke oplossing dan op als ruimere constellatie in het gebied van het vroegere Joegoslavië en de hele Balkan?

Naast de eventuele militaire interventie in Kosovo van de internationale gemeenschap is er nog altijd de aanwezigheid van de SFOR in Bosnië. Nu de problemen van Kosovo ook opnieuw de stabiliteit van Bosnië bedreigen blijft die aanwezigheid via SFOR nog lange tijd noodzakelijk. Kroatië is in principe zelfbedruipend, maar zal een eventuele overwinning in de komende verkiezingen van het oppositioneel blok van zes partijen wel goedschiks door de extreme tendenzen in de huidige regeringspartij HDZ verteerd worden? Of komt het ook hier opnieuw tot politieke labiliteit, vergelijkbaar met Italiaanse toe-

standen, en eventueel zelfs met optreden van de gefrustereerde militairen uit de nationale bevrijdingsoorlog? Het kleine, maar economisch beter ontwikkelde Slovenië is geen reëel probleemgebied. Het enige probleem is dat het zich sneller dan zijn burens in de NAVO en de Europese Unie zal integreren en dat hierdoor de rivaliteit, bv. met Kroatië, kan toenemen. En sommige van de geschillen met Kroatië kunnen oplossen, zoals de verdeling van het kustgebied aan de Piranbaai dat Slovenië toegang moet verlenen tot de internationale wateren. Omdat de NAVO hier dan ook gebruik van zou kunnen maken, zou het Slovenië wel eens tot een klein avontuur kunnen verleiden. Toch ligt het gevaar op nieuwe explosieve instabiliteit voornamelijk ten Oosten van crisisgebied Kosovo, namelijk in Macedonië. De toevloed van Albanese vluchtelingen bedreigt het demografische evenwicht en de politieke meerderheidspositie van de autochtone Slavische Macedoniërs. Maar indien Macedonië politiek desintegreert, dan zullen zeker de buurlanden niet roer-

Historische argumenten in het debat

over een huidige regeling van de

Kosovo-kwestie zijn compleet van

secundair belang. Een regeling moet er

komen door akkoorden tussen de

huidige bevolkingsgroepen bij

consensus door de uitbouw van

gemeenschappelijke instituties.

En wat als deze consensus niet tot

stand komt?

loos blijven toekijken. De Balkanoorlogen in de begin van onze eeuw en de daarop aansluitende Eerste Wereldoorlog gingen juist over de verdeling van dit gebied. In de Tweede Wereldoorlog werd een herverdeling nog eens overgedaan. In de eerste plaats is het dus de vraag of de Albanezen die tot nu toe in Macedonië een participatiepolitiek implementeerden, zich niet zullen terugtrekken uit het politieke leven en in een eerste fase eigen instituties zullen gaan uitbouwen, zoals de Albanezen van Kosovo dit deden. Maar erger, in een later stadium zouden ze ook kunnen kiezen voor autonomie, onafhankelijkheid en aansluiting bij Albanië en zo de Macedonische staat kunnen opblazen. Wat doen dan de Serven in het noorden van Macedonië rond de streek van Kumanovo? En hoe reageren de Bulgaren, die zich de laatste tijd in de politieke consensus-building rond Macedonië voorbeeldig gedroegen, misschien vanwege interne zwakheid in het politieke en vooral economische overgangsproces? En vooral, de perikelen met Griekenland tijdens het onafhankelijkheidsproces van het Slavische Macedonië - daarom wordt het trouwens nog altijd FYROM, Former Yugoslav Republic of Macedonia genoemd - laten er geen twijfel over bestaan dat Griekenland nog altijd sterk in het gebied geïnteresseerd is. Als Griekenland beweegt, dan kan ook Turkije niet werkeloos toekijken en heeft de NAVO wellicht het grootste probleem op zijn zuidflank sinds de Tweede Wereldoorlog. De aanwezigheid van Rusland in het nabije gebied kan hier ook het geopolitieke evenwicht in gevaar brengen en de Grieken stimuleren tot overmoedige actie. Heeft de NAVO het gebied dan eigenlijk wel zo goed onder controle als het zelf wil laten uitschijnen?

Ik eindig hier met meer vragen dan antwoorden over het Balkanschiereiland. Zeker is dat de internationale gemeenschap haar tussenkomsten in de regio nog zal opdrijven. De intense bemoeienissen van het Westen begonnen zowat honderd-twintig jaar geleden met het Congres van Berlijn in 1878 en de overname door Oostenrijk-Hongarije van Bosnië-Hercegovina. De aanleiding tot de Eerste Wereldoorlog lag in het gebied en ook na de Tweede Wereldoorlog legde de internationale gemeenschap de Balkanlanden oplossingen op. Deze bleken goed voor een halve eeuw. Het ziet er naar uit dat de huidige voorstellen niet zolang zullen meegaan omdat ze teveel kiemen dragen van nieuwe problemen.

Uitleiding: de uitgestelde oorlog

Tenslotte willen we ingaan op de vraag waarom de oorlog in Kosovo nu wel uitgesteld was. De lezer wist het natuurlijk al lang, maar om dit artikel rond te krijgen vertrouwen we deze zinnen nog even toe aan het papier. De oorlog was in Kosovo begonnen. Is dit evident? Misschien wel. Maar welk Kosovo dan? Gewoonlijk wijst men dan naar 1989. Dat is het jaar waarin Milosevic de

autonomie aan Kosovo ontam. Maar ik zou kunnen pleiten voor het Kosovo van 1389? Er is veel voor te zeggen, want hier ligt een structurele oorzaak voor het fundamentele conflict tussen Serven en Kosovaren. 1389 is immers het jaar dat de Osma-

nen het Balkangebied binnendrongen en Kosovo onder hun controle brachten. Of zo ongeveer. Er is natuurlijk een belangrijkere veldslag een twintig jaar vroeger bij Marica in 1371, waar de Osmanen een grotere militaire overwinning boekten en een fundamentele doorbraak naar het westen afdwongen. Of later. Want het onder controle brengen van Kosovo en Servië gebeurde geleidelijk via vazallen in een lang proces van onderwerping en samenwerking. Maar eigenlijk waren de Serven al sinds ongeveer 1160 dominant aanwezig in een deel van Kosovo en moet dit dus gezien worden als de oorzaak van het conflict. Dat Kosovo de wieg van de Serven zou zijn, is dan weer onzin. Het eerste concentratiepunt van hun macht op de Balkan bevond zich in Ras, ten noordwesten van Kosovo, bij Novi Pazar in het gebied dat men nu de Sandzak noemt. Natuurlijk kwam deze eerste kleine "Servische staat" - beter is misschien te spreken van een "staat van een Slavenvolk", want de termen Serven en Albanezen in hun huidige betekenis komen maar tot stand in de 19de eeuw - ook maar tot bloei na emigratie van de kusten van waarschijnlijk de Zwarte Zee of Klein-Azië, en dan nog via Polen en de Donauvallei. Het is waarschijnlijk wel zo dat dan de Serven de Albanezen verdreven uit Kosovo van de vlakten de bergen in. Maar begint het conflict dan niet met de aanwezigheid van de Albanezen in Kosovo? De Albanezen zien zich als afstammelingen van de Illyriërs, een volk uit de Klassieke Oudheid. Deze afstammingstheorie is wel niet waterdicht en wordt uiteraard fel door Servische geleerden aangevochten. De link tussen "Illyriërs" en "Albanezen" zal wellicht nooit volledig geverifieerd of gefalsificeerd kunnen worden. Het con-

Zeker is dat de internationale

gemeenschap haar tussenkomsten

in de regio nog zal opdrijven.

flict lost zich op in de nevelen van de geschiedenis en de geschiedschrijving.

Is toen de oorlog niet begonnen? Zeker wel, maar het is beter de boutade "Alles begint en eindigt in Kosovo" maar te vergeten als de zoveelste misleidende mythe. Maar waarom is de oorlog dan wel uitgesteld? Persoonlijk waren we er altijd van overtuigd dat de oorlog zou uitbreken tijdens het conflict van Servië met Kroatië in 1992, of toch zeker later tijdens de oorlog met Bosnië. Waarom grepen de Kosovaren, die al jaren fulmineerden over hun onderdrukking door Servië, de kans niet aan om zich af te scheuren van Servië of tenminste een opstand te ontketenen? En dit terwijl ze tijdens iedere vroegere oorlogssituatie, tijdens de Balkanoorlogen, de Eerste en de Tweede Wereldoorlog onmiddellijk in het verzet tegen de Serven waren gegaan, en zelfs in vredetijd herhaaldelijk opstanden hadden uitgelokt? Het antwoord van Kosovo-kenners en Kosovaren was dat de Servische repressie te groot was. Het Servische militaire en politionele apparaat was eigenlijk niet ten volle in deze oorlogen betrokken. In die zin schuilt er waarheid in de uitspraak dat Servië tijdens het afscheidingsproces niet in oorlog was. Vooral de plaatselijke Serven van Kroatië en later Bosnië werden ingezet om de oorlog uit te vechten, en een grote rol was vooral weggelegd voor paramilitaire organisaties à la Seselj en Arkan. De essentiële commandostructuur van Servië was intact en bleef ook op Kosovo gericht. Daarom konden de Kosovaren niet in opstand komen, ook niet tijdens de oorlog in Kroatië en Bosnië. Maar toen de situatie in deze streken door internationale akkoorden werd gestabiliseerd met Dayton als de kroon op het werk, toen begon het juist in Kosovo stilaan militair te gisten.

Nu verklaart men dit op basis van twee gegevens. Ten eerste, door het bevechten van de feitelijke onafhankelijkheid van deze nieuwe ex-Joegoslavische republieken, was definitief het juridisch kader en de justificatie voor een Joegoslavische staat vernietigd. En misschien belangrijker, de frustraties over de onvruchtbaarheid van het geweldloos verzet en de moeilijkheden rond de functionering van de parallelle instituties werden ondraaglijk voor de jongere generaties.

Toch blijft het plotselinge doorbreken van het UCK op dat moment voor mij nog verrassend en gedeeltelijk onverklaard. Laat staan dat wij de verdere evolutie van de beweging zouden kunnen voorspellen. Laten we dit werk maar over aan geheime diensten en andere intelligentsia, die

zeker ook over meer en betere middelen beschikken.

Noten

- 1 Bv door Anja Deschoenmacker in "Kosova. Waarom wij ons tegen de NAVO-oorlog moeten verzetten." *De Militant*, mei 1999, pp. 8-9.
- 2 Eeckhout, Bart. NAVO's toekomst ligt in het Midden-Oosten. Het NAVO-debat (interview met Eric Suy), *De Morgen*, 22.4.99, p. 16.
- 3 Varianten op deze theorie hebben het over de petroleumpijpleidingen van Rusland tot de Balkan. 4 Voor een Franse vertaling van dit voorstel, zie GRMEK (1993), pp. 150-186.
- 5 Voor een Franse vertaling van deze richtlijnen voor etnische zuivering, zie GRMEK (1993), pp. 212-224.
- 6 Zie hierover ook Detrez (1999)

Bibliografie

- Ast, Slobodanka. "Lose zacece" (Een verkeerde conceptie). *Vreme*, 28.3.1998.
- Buvac, Drago. "Ulovjeni u Kosovu." (Gevangen in Kosovo). *Nedeljni Telegraph*, 1.7.98, p. 22.
- Detrez, Mon. "Albanezen en Serviërs in Kosovo: droom en illusie." *Internationale Spectator*, 48(1 994) nr. 6, p. 296-300.
- Detrez, Mon. *Kosovo. De uitgestelde oorlog*. Antwerpen-Baarn, Houtekiet, 1999.
- Duretic, Veselin. *Razaranje Srpstva u XX Veku. Ideoloska upotreba Istorije*. Beograd: Serbian Academy of Sciences and Arts. Institute for Balkan Studies. 1992.
- Grmek, Mirko, Marc Gjidara et Neven Simac. *Le nettoyage ethnique. Documents historiques sur une idéologie serbe*. Paris, Fayard, 1993.
- Girard, Renaud. "Kosovo: la Demographie contre l'histoire." *Revue des Deux Mondes*, Mai 1998, 95-104.
- Hadri, Ali. "Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji." *Istorijski Glasnik*, 1967, 1-2, pp. 51-84.
- "Holbrooke on Kosovo and Bosnia, in Dayton. (Stresses need for progress on the political front in Kosovo)." Unofficial Transcript SFF511. *Internet*: <http://vwww.usinfo.be/wf/asciitexts/sff.511.htm>.
- Kalnoky, Boris. "USA schlagen eigenes Kosovo-Parlament vor." *Die Welt*, 13.11.1998, p.7. (Zie ook *Internet*: www.kosova-state.org).
- Karakostanoglou, Veniamin. "The Kosovo Question: Starting & Concluding the Yugoslav Crisis?" In: Laurence A. Tritie (ed.). *Balkan Currents. Studies in the History, Culture and Society of a Divided Land*. Los Angeles, Loyola Marymount University, Basil P. Caloyeras Center for Modern Greek Studies, 1998.

- Kasalo, Sandra. "Nas cilj je oslobodenje Kosova i priklucenje Albaniji. Intervju s komandantom OVK" (Ons doel is de bevrijding van Kosovo en de aansluiting bij Albanië. Interview met een commandant van het UCK). *Oslobodenje*, 6.7.1998, p. 7.
- "Komanda u Gornjem Prekazu" (De commandopost bevindt zich in Gornji Prekaz). *Vesti*, 1.2.1998, p. 8.
- "Kosov@: Belgische staat gedagvaard". *Magazine van het Forum voor Vredesactie*, 29 (1998), 184, pp. 14-15.
- "Kosov@: De machteloze woede". *Magazine van het Forum voor Vredesactie*, 30 (1999), 187, pp. 19-21.
- Krasniqi, Arben and Fehim Rexhepi. "A Problem of Representation." *AIM Review*, 1998, 59, pp. 6-7.
- Ljalic, Rasim. "Pet varijanti za Kosovo" (Vijf varianten voor Kosovo). *Ljiljan*, 24-31.8.1998, p. 39.
- Malcolm, Noel. *Kosovo. A short History*. London, Macmillan, 1998.
- Matic, Biserka i Milos Antic. "Momcilo Trajkovic. Medunarona zajednica razbija srpsku drzavu i ne zeli da Srbi zive u demokratiji." (Momcilo Trajkovic. De internationale gemeenschap vernietigt de Servische staat en wil niet dat de Serven in democratie leven). *Nedeljni Telegraf*, 21.10.98, pp. 5-7.
- "Press Statement by the North Atlantic Council on Kosovo." NAVO Press Release 98 (130), 19.11.1998. Internet: <http://www.usinfo.be/wf/ascitexts/sff506htm>.
- Rexhepi, Fehim. "After the Serb offensive." *AIM Review*, 1998, 59, pp. 7-8.
- Stallaerts, Robert. "Kosovo. Een historische en economische toelichting van de problemen. In: Tijdschrift voor Diplomatie, Oktober 1981, p. 81-86.
- Stallaerts, Robert. "Welk alternatief voor Kosovo? *Contactblad Oost-Europa. Tijdschrift van het Interuniversitair Centrum voor Oosteuropakunde*, 20 (1998), 35, pp. 30-36.
- Stavijjanin, Dragan. "Politics-Kosovo: Albanian leadership loses chance to control UCK." Inter Press Service (IPS), Internet:<http://www.oneworld.org/ips2:june98/03-25-002.html>.
- Svarm, Filip. "Idite na Kosovo" (Ga naar Kosovo). *Vreme*, 28.3.1998, pp. 18-19.
- "Travel Warning for Serbia-Montenegro, particularly Kosovo." USIS Washington File, 27.11.1998. Internet: <http://www.usia.gov/current/news/topic/temp1/9811-2702.wx1.html>.
- Vickers, Miranda. *Between Serb and Albanian. A history of Kosovo*. London, Hurst and Company, 1998.
- Zandee, Dick. "Kosovo: een tweede Bosnië?" *Internationale Spectator*, 52 (1998), 7-8, p. 395-399.
- Zimmerman, Warren. "The demons of Kosovo" *The National Interest*, Summer 1998, p. 3-11.